

Rafał Roguski

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach

Zbrodnia katyńska i zbrodnie stalinowskie z lat 1939-1941 w polskich podręcznikach historii

Zbrodnia katyńska stanowi jedną z najtragiczniejszych kart w polskich dziejach. Jej tragizm jest tym większy, że przez dziesięciolecia stanowiła narzędzie manipulacji i propagandy. Dokonany przez radzieckie NKWD mord przypisano najpierw Niemcom i przez dziesięciolecia w Polsce ta wykładnia była obowiązująca. Zbrodnie stalinowskie stanowiły element gry politycznej rządu radzieckiego w roku 1943 i w latach późniejszych, a następnie narzędzie propagandy w polskiej edukacji historycznej. Dopiero po upadku supremacji Związku Radzieckiego i zniesieniu cenzury w roku 1990 pamięć o Katyniu i zbrodniach stalinowskich doczekała się należnego jej miejsca w szkolnych programach do nauczania historii. Jednak po ustaleniu prawdziwych winowajców i opublikowaniu komunikatu agencji TASS, w którym uznano winę Stalina, kontrowersje wokół zagłady polskich oficerów nie ucichły. Polacy – rodziny nadal nie mogli uzyskać sprawiedliwości.

Tematem niniejszego opracowania jest miejsce w polskich podręcznikach historii zbrodni stalinowskich na narodzie polskim dokonanych w latach 1939-1941, ze szczególnym uwzględnieniem mordu w Katyniu. Omówione tu podręczniki przeznaczone są dla młodzieży starszej. Pierwszy z nich przeznaczony jest dla uczniów klasy XI uczęszczających do szkoły w początkach lat 50. XX w. (system edukacyjny wzorowany na radzieckim). Podręczniki w lat 90-tych oraz pierwszej dekady XXI w. dotyczą szkoły średniej. Wyjątkiem jest znana książka pomocnicza do historii dla klasy 8 z początku lat 80-tych autorstwa Andrzeja Leszka Szcześniaka.

W pierwszych latach powojennych w swoich wystąpieniach i publikacjach komunistyczni politycy chętnie odwoływali się do mordu katyńskiego. Sprawę zabójstwa polskich oficerów poruszono min. na pierwszym zjeździe PPR w grudniu 1945 r. Wystąpienia te miały na celu zafałszowanie prawdy i wykorzystanie zmanipulowanych informacji na temat stalinowskich zbrodni dla uzyskania doraźnych korzyści politycznych i propagandowych. Winą za mord na polskich oficerach obarczano oczywiście Niemców, zwanych hitlerowcami. „Jeśli znajdzie się kiedyś historyk, który zestawi i oceni wszystkie prowokacje hitlerowskie to dwie z nich musi postawić na czoło: podpalenie berlińskiego Reichstagu i wymordowanie około 10 tys. oficerów polskich w Katyniu”¹.

¹ M. Golon, *Zbrodnia katyńska w propagandzie PRL (1944 - 1989). 45 lat fałszowania historii*, [w:] *Charków -Katyń - Twer. W sześćdziesiątą rocznicę zbrodni. Zbiór studiów pod red.*

Zbrodnię katyńską wykorzystano w działaniach propagandowych w okresie wojny na półwyspie koreańskim. W gazecie „Żołnierz Wolności” z 10 marca 1952 r. umieszczono artykuł redakcyjny zatytułowany *Prowokatorzy*. Powtórzono w nim oficjalną wersję radziecką powtarzaną od kwietnia 1943 r. do procesu norymberskiego. W tekście odniesiono się do wojny koreańskiej oskarżając Amerykanów o wykorzystanie sprawy radzieckiej odpowiedzialności za zbrodnię katyńską do odwrócenia uwagi opinii publicznej od przestępstw wojennych popełnionych w Korei. „W swym szaleńczym dążeniu do zadżumienia umysłów tysięcy ludzi waszyngtońscy ludobójcy wyciągnęli z lamusa starą hitlerowską prowokację katyńską”².

W latach 50. w programie nauczania historii najnowszej umieszczono sprawę mordu na polskich oficerach. Była to jednak tzw. „stalinowska” interpretacja wydarzeń. Informacje o losie polskich jeńców wojennych zgodne były z prezentowaną w Związku Radzieckim oficjalną wykładnią historii najnowszej. Przykładowym podręcznikiem do nauczania historii z początku lat pięćdziesiątych, czyli z okresu tzw. „stalinizmu” była publikacja zbiorowa pod redakcją Żanny Komarowej, *Historia Polski 1864-1945. Materiały do nauczania w klasie XI*. Autorką rozdziału dotyczącego drugiej wojny światowej była Maria Turlejska. W rozdziale dotyczącym dziejów najnowszych pisała ona, zgodnie z ówczesną oficjalną wersją historii Polski i świata, że sanacja okłamywała naród, przedstawiając ZSRR jako kraj pozbawiony walorów obronnych i niezdolny do walki. Zawarła informację, że Woroszyłów (sic!) proponował rządowi polskiemu przysłanie dwóch armii na odsiecz Polsce, a Beck odrzucił propozycję, twierdząc, że pomoc radziecka jest niepotrzebna do odparcia niemieckiego ataku. Poruszając temat napaści hitlerowskich Niemiec na Polskę oraz kampanii wrześniowej twierdziła, iż „[...] rząd sanacyjny przesiąknięty nienawiścią klasową do związku radzieckiego [...] odrzucał od marca 1939 propozycje pomocy ze strony ZSRR”³. Autorka podkreśliła rzekomo bohaterską postawę komunistów. Pisała, że po 17 września 1939 r. nastąpiło „wyzwolenie” tak zwanych Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi przez Armię Czerwoną. Agresję radziecką nazwała marszem wyzwolicielei. Podkreśliła rzekomy entuzjazm towarzyszący temu wydarzeniu i zwróciła uwagę na wybory do Zgromadzenia Narodowego Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi. Uważała, że Polacy na zajętych terenach korzystali z pełni praw obywatelskich. W omawianej publikacji Maria Turlejska poświęciła uwagę sprawie zbrodni katyńskiej opisując ją zgodnie z założeniami komunistycznej propagandy: „Wiosną 1943 emigracyjny „rząd” stał się bezpośrednią tubą hitlerowskiej propagandy rozpoczynając na terenie międzynarodowym podłą kampanię oszczerstw przeciwko Związkowi Radzieckiemu zmie-

A. Koli, J. Szilinga, Toruń 2001, s. 42.

² Tamże, s. 46.

³ M. Turlejska, *Historia Polski 1864-1945. Materiały do nauczania w klasie XI*, red. Żanna Komarowa, Warszawa 1953, s. 372, 377.

rzającą do rozbitcia zgodnie z pragnieniami hitlerowców wojennego bloku Anglii, Ameryki i ZSRR. Taką wielką dywersją polityczną była rozpięta przez propagandę goebbelsowską dogadującą imperialistycznym antyradzieckim ugrupowaniom na Zachodzie, gorliwie podchwyciona przez polską reakcję ohydna prowokacja antyradziecka – osławiona sprawa faszystowskiej zbrodni hitlerowców na oficerach polskich w Katyniu. „Rząd” londyński natychmiast skwapliwie podchwycił i poparł prowokację Goebbelsa ujawniając w ten sposób swoje prohitlerowskie oblicze. To jawne poparcie dla prowokacyjnych, antyradzieckich posunięć rządu hitlerowskiego spowodowało zerwanie przez rząd radziecki stosunków dyplomatycznych z rządem polskim 25 IV 1943 r. [...]”. Autorka cytuje również wywiad udzielony przez Józefa Stalina 4 maja 1943 r.: „Negatywny stosunek ZSRR do profaszystowskiego rządu polskiego w Londynie nie oznacza bynajmniej negatywnego stosunku do narodu polskiego, wręcz przeciwnie – tylko odrzuciwszy precz za burtę historii zdradziecką reakcję naród polski może budować swą szczęśliwą i trwałą przyszłość”⁴. We fragmencie dotyczącym zbrodni katyńskiej Maria Turlejska zawiera ówczesną oficjalną, niezgodną z prawdą, wykładnię okoliczności mordu na polskich oficerach. Poza tym sposób przedstawienia umieszczonych w podręczniku treści nacechowany jest dużą dozą emocji i brakiem obiektywizmu. Konstruując w ten sposób podręcznik jego autorzy stworzyli z niego narzędzie propagandy.

Kolejnym podręcznikiem do nauczania historii jest wydana w roku 1968 praca Henryka Sędziwego *Historia dla klasy XI. Od wielkiej socjalistycznej rewolucji październikowej do końca II wojny światowej*. W swej pracy autor celowo manipuluje faktami historycznymi. Prezentując mapy działań zbrojnych z okresu drugiej wojny światowej we fragmencie przedstawiającym kampanię polską 1939 r. nie zamieszcza szkicu ukazującego wkroczenie Armii Czerwonej do Polski. II Rzeczpospolita w czasie kampanii polskiej 1939 r., według prezentowanej mapy, obejmuje jedynie ziemie etnicznie polskie i dochodzi do Brześcia nad Bugiem. Wydarzenia związane z agresją radziecką na Polskę nie są już na mapach ukazane. Omawiając wkroczenie wojsk radzieckich na Kresy i Białostoczczyznę 17 września 1939 r. autor prezentowanego podręcznika twierdzi, że Armia Czerwona przekroczyła granicę, by uchronić ludność białoruską i ukraińską przed okupacją hitlerowską. Przesunięcie granicy miało też na celu niedopuszczenie armii niemieckiej w pobliże ważnych strategicznie rejonów ZSRR⁵. O zerwaniu stosunków między ZSRR a Polską w roku 1943 w podręczniku Henryka Sędziwego traktuje zaledwie jedno zdanie informujące o samym wydarzeniu, bez podania przyczyn zerwania stosunków dyplomatycznych. Na temat losów ludności polskiej na zajętych przez Armię Czerwoną Kresach, a tym bardziej o zbro-

⁴ Tamże, s. 425-426.

⁵ H. Sędziwy, *Historia dla klasy XI. Od wielkiej socjalistycznej rewolucji październikowej do końca II wojny światowej*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1968, s. 208.

dni katyńskiej i losie polskich oficerów, autor milczy⁶. W okresie rządu Władysława Gomułki o Katyniu i zbrodniach stalinowskich nie podawano żadnych informacji. Kazano pomijać hasło Katyń nawet w encyklopediach. Nie dziwi więc dopasowanie faktów historycznych do oficjalnej wykładni dziejów.

W roku 1972 wydany został podręcznik Romana Wapińskiego, *Historia dla klasy 4*. Podejmując się przedstawienia polityki rządu Władysława Sikorskiego autor wskazał na jego stanowisko wobec ZSRR w pierwszej fazie konfliktu (Polska w stanie wojny nie tylko z Niemcami, ale i ZSRR). Podkreślił, że polski rząd nie uznał włączenia ziem Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi do ZSRR, a datę 17 września 1939 r. uznał za akt agresji przeciwko Polsce. Przy omówieniu układu polsko-radzieckiego z 30 lipca 1941 r. zabrakło nazwiska sygnatariusza ze strony radzieckiej – Iwana Majskiego. Próżno doszukać się tam również informacji na temat zbrodni katyńskiej oraz bezpośredniego powodu zerwania stosunków dyplomatycznych w roku 1943. Jako powód zerwania tychże stosunków autor podręcznika przyjmuje takie uzasadnienie:

[...] [gen. Anders] przekonany o rychłej przegranej ZSRR postawił sobie za cel wyprowadzenie armii z ZSRR. [...] Do dalszego ich pogorszenia [stosunków polsko-radzieckich – przyp. R.R] doszło na przełomie 1942/1943, głównie w rezultacie bezwarunkowego odrzucenia przez rząd Sikorskiego propozycji uznania faktu przyłączenia zachodnich obszarów Ukrainy i Białorusi do ZSRR⁷.

Nie wyjaśnia to w pełni przyczyn wspomnianego dyplomatycznego konfliktu.

W podręczniku Tadeusza Siergiejczyka *Historia. Dzieje najnowsze 1939–1945 – dla klasy 4* (Warszawa 1986) krótko opisany został pakt Ribbentrop – Mołotow. Uczniowie dowiedzieli się również więcej o wydarzeniach zapoczątkowanych 17 września 1939 r., omawianych przy okazji wojny obronnej Polski. Autor poinformował uczniów o ustanowieniu granicy niemiecko-radzieckiej – linii demarkacyjnej na Pisie, Narwi, Bugu i Sanie. Jako tekst źródłowy zaprezentowany został fragment wspomnianego powyżej paktu. Odrębny rozdział dotyczy ziem przyłączonych do ZSRR, co w zasadzie stanowiło nowość. Takiego rozdziału nie było w podręcznikach z lat 70 i 80-tych. Uczeń mógł znaleźć tam opisy przypadków łamania zasad radzieckiej polityki narodowościowej, zsyłek Polaków w głąb ZSRR oraz dokonywanych przez NKWD aresztowań. Problem normalizacji stosunków polsko-radzieckich (od 30 lipca 1941 r.) omówiony został szerzej. Przedstawiono układ Sikorski – Majski i zamieszczono jego fragment jako tekst źródłowy. Zerwanie stosunków polsko-radzieckich w roku 1943 autor „określił” przerwaniem stosunków ZSRR z Rządem RP na obczyźnie. Wyliczył

⁶ Tamże, s. 267.

⁷ T. Maresz, *Zmiana obrazu Rosji i Rosjan w podręcznikach do historii dla szkół licealnych*, [w:] *Tradycja i mity w edukacji historycznej w dobie reformy*, red. S. Roszaka, M. Strzeleckiej, M. Ziółkowskiego, Toruń 2004, s. 184.

także szereg powodów zerwania tych kontaktów, wśród których było odkrycie w lasach koło Katynia masowych grobów oficerów polskich⁸.

W połowie lat 80. pojawiło się opracowanie autorstwa Józefa Buszki *Historia Polski 1864–1948*. Ta, wydana w roku 1986, publikacja, będąca raczej materiałem pomocniczym i rozszerzającym wiedzę historyczną, niż podręcznikiem, pomija zagadnienie zbrodni stalinowskich dokonywanych na polskich obywatelach w latach 1939-1941, w tym zbrodni katyńskiej. Możemy z niego wyczytać jedynie, że „Rząd polski dał się wciągnąć w awanturę mającą na celu poróżnienie sojusznika i osłabienie koalicji”⁹. Autor nie precyzuje, jakiego rodzaju była to awantura ani czego dotyczyła.

W wydanej w roku 1987 książce *Najnowsze dzieje Polski 1914–1983* autorstwa Antoniego Czubińskiego kwestia kaźni polskich oficerów w roku 1940 ukazana została bardzo ogólnikowo.

[...] Informacje niemieckie o wykryciu mogił kilku tysięcy polskich oficerów w rejonie Katynia spowodowały poruszenie polskiej opinii publicznej w kraju i na emigracji. Propaganda niemiecka oskarżała ZSRR zmierzając niedwuznacznie do rozbicia jedności koalicji antyfaszystowskiej. Część publicystów polskich przyjmowała argumentację niemiecką, atakowała rząd Sikorskiego domagając się wystąpień przeciw ZSRR. Rząd zajął stanowisko wyczekujące, odwołując się do Międzynarodowego Czerwonego Krzyża z prośbą o wyjaśnienie sprawy¹⁰.

Autor podnosi propagandowy wydzźwięk odkrycia w Katyniu grobów polskich oficerów i jego wykorzystanie przez Niemcy. Nie oskarża ich wprost o mord, ale równocześnie nie wskazuje jako morderców Rosjan.

Publikacją, która po raz pierwszy, w miarę możliwości, podejmowała zagadnienia trudnej historii Polski i ZSRR była wydana przez Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne książka do nauczania historii w klasie ósmej autorstwa Andrzeja Leszka Szcześniaka *Polska i świat naszego wieku. Książka pomocnicza dla klasy ósmej szkoły podstawowej*¹¹. Część tytułu „książka pomocnicza” ma tu znaczenie istotne, ponieważ zaznacza, że nie jest to oficjalny podręcznik. W publikacji tej została zaprezentowana kwestia mordu katyńskiego. W omawianym dziele autor pisze o polskich stratach osobowych w kampanii wrześniowej podając min. liczbę internowanych przez Armię Czerwoną polskich żołnierzy – 240 tys. osób. W rozdziale „Położenie i los ludności polskiej na ziemiach nad Bugiem i Sanem” – autor zwraca uwagę na nadużycia NKWD, łagry i politykę stalinowską wobec zarówno Polaków jak i Rosjan. Na stronie 12 książki podana jest informacja o wkroczeniu Armii Czerwonej na terytorium Polski oraz zamieszczo-

⁸ Tamże, s. 192.

⁹ J. Buszko, *Historia Polski 1864-1948*, Kraków 1986, s. 384.

¹⁰ A. Czubiński, *Najnowsze dzieje Polski 1914-1983*, Warszawa 1987, s. 210.

¹¹ A. L. Szcześniak, *Historia Polski i świat naszego wieku od roku 1939. 8 klasa Książka pomocnicza dla klasy 8 szkoły podstawowej*, Wydanie 3 poprawione, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1989.

ne są fragmenty noty Władimira Potiomkina uzasadniającej agresję radziecką i odpowiedzi na nią ambasadora Polski w ZSRR Wacława Grzybowskiego. 17 września 1939 r. miało miejsce wkroczenie Armii Czerwonej na terytorium II Rzeczypospolitej bez wypowiedzenia wojny. Rząd i armia polska nie wiedzieli, jak się w tej sytuacji zachować. Mapa na stronie 14 ukazuje cały obszar Polski z wraz z zajęciem kresów i zaznaczonymi rejonami walki i oporu. Zamieszczona została również informacja o walkach o Grodno, Szack i Wytyczno¹². Na stronie 21 autor pisze o oburzeniu po wystąpieniu Mołotowa z 31 października 1939 r., który najazd na Polskę nazwał uderzeniem. Na stronie 22 autor cytuje tekst źródłowy - ostatni rozkaz gen. Kleeberga. Tekst tego rozkazu jest jednak ocenzurowany i nie ma w nim mowy o walkach Samodzielnej Grupy Operacyjnej „Polesie” z Armią Czerwoną. Autor książki pomocniczej do nauczania, jak brzmiała oficjalna nazwa, pisze o przymusowych wysiedleniach ponad miliona osób, a także zwraca uwagę na objawy życzliwości społeczeństwa radzieckiego wobec Polaków (strona 60). Na stronie 63 w podrozdziale „Przerwanie przez ZSRR stosunków dyplomatycznych z rządem RP” autor pisze, że „mimo nawiązania w roku 1941 współpracy w walce przeciwko wspólnemu wrogowi stosunki polsko - radzieckie nie układały się pomyślnie”. Na stronie 64 autor książki zamieszcza fragment: „W kwietniu 1943 Niemcy ogłosili światu, że w lasach w pobliżu miejscowości Katyń koło Smoleńska znajdują się masowe groby oficerów polskich z kampanii wrześniowej, internowanych przez Armię Czerwoną po 17 września 1939 r. Oskarżyli ZSRR o dokonanie tego czynu. Rząd radziecki kategorycznie odrzucił ten zarzut, twierdząc, że mordy dokonali hitlerowcy. Rząd Sikorskiego podjął tej sprawie decyzję powierzenia badań Międzynarodowemu Czerwonemu Krzyżowi. To samo przedtem uczynili Niemcy. W związku z tym rząd ZSRR sformułował bardzo ostre zarzuty pod adresem rządu polskiego, któremu wytknięto, że zwróciwszy się do MCK nie uwzględnił niemożności bezstronnego zbadania przezeń sprawy na terenie jeszcze okupowanym przez Niemców, a nawet zarzucił współdziałanie i spisek z Hitlerem”. Publikacja autorstwa Andrzeja Leszka Szczeniaka - bardzo interesująca jako wydawnictwo o charakterze podręcznikowym - miała jeszcze ciekawsze losy już po jej wydaniu. Została złożona do recenzji w styczniu 1982 r., czyli w drugim miesiącu stanu wojennego. Omawiana publikacja została określona jako książka pomocnicza, a nie podręcznik, ze względów na zagrożenie cenzurą. Dało to również większe możliwości przeforsowania nowej koncepcji dydaktycznej (syntetyczno-analitycznej) i wprowadzenie treści zwalczanych przez cenzurę (np. „pokraczny bękart systemu wersalskiego”, wkroczenie 17 września 1939 r. wojsk radzieckich do Polski, Katyń, deportacje Polaków do ZSRR). Po uzyskaniu odpowiednich opinii naukowych w roku 1983 książka została skierowana do druku, a w sierpniu 1984 r. ukazała się w nakładzie 650 tys. egzemplarzy z adnotacją „książka skierowana do użytku szkolnego”. W dziale ćwiczeń zostało umieszczone pyta-

¹² Tamże, s. 14-15.

nie „Jakie były przyczyny konfliktu między rządem radzieckim, a rządem polskim?” Kwestia zbrodni katyńskiej poruszona była w sposób niezwykle delikatny, mimo tego praca odbiła się szerokim echem wśród władz partyjnych oraz prorządowego środowiska politycznego i społecznego. Do Ministerstwa Oświaty i Wychowania napłynęła fala listów z zapytaniem, kto jest odpowiedzialny za wydanie „antysocjalistycznego” podręcznika. Minister wraz autorem wysłali merytoryczne wyjaśnienie do gen. Wojciecha Jaruzelskiego. Publikacja była atakowana na łamach gazety „Za Wolność i Lud”, a nawet prasy radzieckiej: „Izwestii” i „Przyjaźni”. W styczniu 1985 r. w Warszawie zjawiała się radziecka komisja podręcznikowa z żądaniem usunięcia podręcznika Andrzeja Leszka Szcześniaka ze szkół. Ówczesny minister oświaty, Bolesław Faron, wezwano do ambasady radzieckiej w Warszawie. Ambasador zwrócił uwagę na kontrowersje związane z podręcznikiem podkreślając jednak, „[...] to nie my, ludzie radziecy, ale Polacy, wasi koledzy mają o to do was pretensje”. W kraju pojawiło się wiele pozytywnych recenzji podręcznika, a sama książka o nominalnej wartości 100 zł. osiągała na czarnym rynku wartość do 10 tys. złotych. Ministra oświaty Bolesława Farona po zmianie rządu zwolniono ze stanowiska¹³.

Po roku 1990, kiedy w Polsce zniesiona została cenzura, pojawiła się możliwość otwartego nauczania o zbrodni katyńskiej. 13 kwietnia 1990 r. agencja TASS nadała oficjalny komunikat władz ZSRR, zatwierdzony uchwałą KC KPZR z 7 kwietnia 1990 r., w którym uznała, że Katyń jest jedną z ciężkich zbrodni stalinizmu. Informacje o zbrodniach stalinowskich już oficjalnie pojawiły się w podręcznikach do nauczania historii. Podawano prawdziwą wiedzę o sprawach mordu oraz okolicznościach w których do niego doszło.

Jednym z wydanych w latach 90. podręczników jest praca Anny Radziwiłł i Wojciecha Roszkowskiego *Historia 1871-1945. Podręcznik dla szkół średnich*, wydana przez Wydawnictwo Naukowe PWN. We wspomnianej publikacji sprawom relacji polsko-radzieckim w okresie drugiej wojny światowej poświęcony został rozdział drugi zatytułowany „Dwie okupacje”. W akapicie „Administracja radziecka na Kresach Wschodnich” autorzy opisują metody funkcjonowania radzieckich władz, wybory do Zgromadzeń Ludowych wspominają o zorganizowaniu na Kresach administracji radzieckiej, zarówno państwowej, partyjnej jak i policyjnej (NKWD)¹⁴. Autorka na stronach 300-302 opisuje los ludności polskiej w ZSRR, zsyłki, łagry, warunki w obozach. W osobnym akapicie wspomina o trzech obozach dla polskich jeńców zagarniętych przez Armię Czerwoną pod koniec 1939 r. W Kozielsku znalazło się 5 tys. osób, z czego 4,5 tys. oficerów, w Starobielsku 3,9 tys. oficerów, w Ostaszkwowie 6,8 tys. osób, z czego 400 oficerów, resztę stanowili policjanci i żołnierze KOP. Od początku kwietnia do połowy maja jeńców wymordowano na polecenie Biura Politycznego WKP(b) w Ka-

¹³ B. Faron, *Dzieje pewnej książki*, Głos Nauczycielski nr 15, 14 kwietnia 2010, s. 13.

¹⁴ A. Radziwiłł, W. Roszkowski, *Historia 1871-1945. Podręcznik dla szkół średnich*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1995, Nr. Dopuszczenia 248/93, s. 297.

tniu koło Smoleńska, w Charkowie i Miednoje koło Kalinina (ob. Twer)¹⁵. W podręczniku autorstwa Anny Radziwiłł i Wojciecha Roszkowskiego zbrodnię katyńską potraktowano pobieżnie, zaledwie jednym akapitem liczącym 7 wersów. Kwestię zawieszenia stosunków polsko-radzieckich autorzy przypisują ukazaniu sprawy mordu polskich oficerach¹⁶. Stosunki dyplomatyczne polsko-radzieckie w jednym podręczniku są zerwane (Radziwiłł i Roszkowski), w innym zawieszono z możliwością ponownego nawiązania (Andrzej Garlicki).

Szczegółowych informacji dotyczących mordu na polskich oficerach w roku 1940 dostarcza podręcznikowa publikacja Andrzeja Garlickiego *Historia 1939-1997/98. Polska i świat. Podręcznik dla liceów ogólnokształcących*. W podręczniku autor przedstawił obszar włączony do ZSRR, podobny pod względem wielkości, ale różny pod względem zaludnienia. Omawia skład narodowościowy zajętych terenów. Wspomina, że Moskwa przekazała Wileńszczyznę Litwie, ale po kilku miesiącach Litwa (wraz z Łotwą i Estonią) stała się z powrotem częścią ZSRR. Píše, że przez całe dwudziestolecie obszar polskich Kresów w ruchu komunistycznym nazywany był Zachodnią Białorusią i Zachodnią Ukrainą. Obszary te, zamieszkałe w większości przez Ukraińców i Białorusinów, znalazły się na mocy traktatu ryskiego na terytorium Polski. W książce Andrzeja Garlickiego omówione są sfałszowane wybory do Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Białorusi i Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Ukrainy. Autor obszernie opisuje wywózki Polaków z terenów włączonych do ZSRR i akcentuje fakt, że wysiedlani otrzymali status „specpieresieliców” czyli pozbawiono ich wszelkich praw, a także źródeł utrzymania¹⁷. Autor wspomnianego podręcznika obszernie traktuje sprawę mordu na polskich oficerach. Podaje tekst uchwały Biura Politycznego WKP(b) z 5 marca 1940 r. o rozstrzelaniu polskich oficerów więzionych w obozach w Związku Radzieckim. Poniżej tekstu źródłowego zamieszcza dokładne dane liczbowe o zamordowanych w Katyniu, Piatichatkach pod Charkowem i Miednoje pod Twerem. Píše o 7.305 zamordowanych więźniach przetrzymywanych w różnych więzieniach na terenach włączonych do ZSRR. Zwraca uwagę na sposób popełnienia zbrodni oraz na różnice w działaniu NKWD i Niemców. Niemcy nagłaśniali dokonywane przez siebie egzekucje, NKWD je tuszowało¹⁸. Na stronie 60 autor szczegółowo opisuje kwestię podpisania układu Sikorski – Majski. Przedstawia kryzys w stosunkach polsko-radzieckich. Przedstawia po kolei fakty, które doprowadziły do ochłodzenia kontaktów między państwami: obywatelstwo radzieckie dla mieszkańców Kre-

¹⁵ Tamże, s. 301-302.

¹⁶ O zerwaniu stosunków polsko-radzieckich w nocy z 25 na 26 kwietnia 1943 tamże, s. 316-317.

¹⁷ A. Garlicki, *Historia 1939-1997/98. Polska i świat. Podręcznik dla liceów ogólnokształcących. Wydanie drugie rozszerzone i poprawione*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 1998, s. 39, 42-43.

¹⁸ Tamże, s. 43.

sów, działania polskich komunistów, utworzenie Związku Patriotów Polskich, aż do odnalezienia masowych grobów polskich oficerów i ukazania tego faktu przez Niemców szerokiej opinii publicznej. Autor podręcznika wyraża opinię, że ujawnienie przez Niemców zbrodni katyńskiej obróciło się na korzyść samych zbrodniarzy, ponieważ pozwoliło Stalinowi zdyskredytować rząd londyński i wprowadzić do gry „swoich Polaków”, tak, aby nie narazić się zachodnim mocarstwom¹⁹. Prezentowany podręcznik autorstwa Andrzeja Garlickiego jest pracą bardzo obszerną. Sprawy stosunków polsko-radzieckich po 17 września zostały, jak na potrzeby uczniów szkół średnich, opisane bardzo dokładnie. Książka przeznaczona była dla klasy IV liceum ogólnokształcącego. Nr dopuszczenia 51/98. Według autora niniejszego opracowania, podręcznik prof. Garlickiego przeznaczony jest raczej dla klas o profilu humanistycznym.

W podręczniku Jerzego Kochanowskiego i Przemysława Matusika *Człowiek i historia cz. 4. Czasy nowe i najnowsze (XX i XXI wiek)*, wydanym w Warszawie w roku 2004, w rozdziale „II wojna światowa” – podana jest zdawkowa informacja poświęcona wkroczeniu do Polski 17 września 1939 r. wojsk radzieckich zajmujących tereny określone w pakcie Ribbentrop – Mołotow. Brak jest daty zawarcia tego układu. Przekazana jest informacja, że w marcu i kwietniu 1940 r. NKWD rozstrzelało 15 tys. polskich oficerów zgromadzonych w obozach Kozielsk, Starobielsk i Ostaszków, oraz o tym, iż masowe groby zamordowanych polskich oficerów odkryli Niemcy²⁰.

W podręczniku do historii i wiedzy o społeczeństwie dla zasadniczej szkoły zawodowej autorstwa Anny Landau-Czajki sprawa okupacji niemieckiej i radzieckiej przedstawiona jest na dwóch stronach. W celu prostszego przekazania materiału graficznie, w jasnobrązowym prostokącie wyodrębniono informację o celu eksterminacji polskich obywateli w ZSRR oraz kto miał takiej eksterminacji ulec. Materiał przekazano w sposób prosty i zrozumiały, zgodny z potrzebami ucznia, dla którego jest przeznaczony. O zbrodni katyńskiej traktują 3 ogólne wersje:

[...] Istniały oprócz tego obozy specjalne w Kozielsku, Starobielsku i Ostaszkowie, gdzie do marca 1940 roku przetrzymywano około 15 tys. oficerów, podoficerów i policjantów. Następnie niemal wszystkich zamordowano. Ich groby znajdują się w Katyniu, w Miednoje i pod Charkowem. Ocalało 448 osób²¹.

Sam wspomniany podręcznik dla szkoły zawodowej obejmuje okresy historyczne od średniowiecza do czasów współczesnych oraz wiedzę o społeczeństwie. Część I „Dziedzictwo historii” obejmuje strony od 10 do 158, części od II do V to wiedza o społeczeństwie zawarta na stronach 160-263.

¹⁹ Tamże, s. 90-91.

²⁰ T. Maresz, *dz. cyt.*, s. 194-195.

²¹ A. Landau-Czajka, *Historia i wiedza o społeczeństwie*, Wydawnictwo Szkolne PWN, Warszawa 2003, s. 124-125. Nr dopuszczenia 64/03.

W podręczniku Bogumiły Burdy, Bohdana Halczaka, Romana Macieja Józefiaka i Małgorzaty Szymczak *Historia najnowsza. Historia 3. Zakres rozszerzony. Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego*, wydany w Gdyni w 2004 r., autorzy opisują stosunki polsko-radzieckie od agresji 17 września 1939 r. do zerwania stosunków dyplomatycznych. Samej tragedii katyńskiej poświęcają niewiele uwagi.

Dnia 17 września 1939 roku o godzinie 3 rano wezwano na Kreml ambasadora Polski, gdzie została mu wręczona nota informująca o przyczynie wkroczenia wojska. Miała nią być obrona ludności zachodniej Ukrainy i zachodniej Białorusi na terenach wschodnich Polski. Po zajęciu polskich Kresów Wschodnich NKWD rozpoczęło masowe wywózki Polaków w głąb ZSRR²².

Dalej piszą o przyłączeniu nowych terenów do ZSRR, wojnie zimowej, zajęciu Besarabii i Bukowiny. Na stronie 168 rozpoczyna się akapit – podrozdział „Sytuacja Polaków pod okupacją radziecką. Zsyłki i obozy jenieckie”. W pojedynczych zdaniach, skrótowo autor zaznacza los polskich zesłańców do łagrów. O zbrodni katyńskiej autor wspomina zaledwie w dwóch zdaniach: „Najstraszniejszy los spotkał 15 tysięcy oficerów i żołnierzy polskich z obozów w Starobielsku, Ostaszkowie, Katyniu, Kozielsku i Charkowie. Wiosną 1940 r. zostali potajemnie zamordowani i pochowani w zbiorowych mogiłach. Ujawniono to w maju 1943 r.”²³ Zdanie to zawiera błędy rzeczowe. Obozy funkcjonowały w Starobielsku, Ostaszkowie i Kozielsku. Autorzy podają, że zbrodnię katyńską ujawnili Niemcy w kwietniu 1943 r. (brak dokładnej daty). W zamieszczonym na końcu podręcznika zestawieniu chronologicznym wydarzeń (strony 374-381) brak informacji o momencie dokonania zbrodni katyńskiej. Jest natomiast informacja o masowych wywózkach ludności polskiej z terenów zajętych przez ZSRR na wschód oraz o ujawnieniu przez Niemców grobów polskich oficerów w Katyniu.

W podręczniku tych samych autorów dla technikum (materiał z przedmiotu historia w zakresie podstawowym) podana jest informacja, że władze niemieckie ujawniły na zajętych terenach ZSRR masowe groby zamordowanych przez NKWD polskich oficerów. Rząd londyński zwrócił się do radzieckiego z prośbą o wyjaśnienie. Drobnym drukiem, koło fotografii z ekshumacji w Katyniu, autorzy piszą, że władze radzieckie o mord oskarżyły Niemców, przedstawiając fałszywe dowody zbrodni. Władze USA i Anglii, mimo pełnej wiedzy o zdarzeniu, nie popierały starań Polski o wyjaśnienie sprawy. Autorzy podręcznika podają, że dopiero w latach 1950-1952 senat USA powołał komisję, której śledztwo potwierdziło odpowiedzialność ZSRR za mord katyński. Autorzy podręcznika piszą, że Niemcy dla potwierdzenia winy Rosjan powołali komisję Międzynarodowego Czerwonego Krzyża. Do tej organizacji zwrócił się też rząd

²² B. Burda, B. Halczak, R. M. Józefiak, M. Szymczak, *Historia najnowsza. Historia 3. Zakres rozszerzony. Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego*, Gdynia 2004, Nr dopuszczenia 27/04. s. 136-137.

²³ Tamże, s. 169.

polski. W odpowiedzi Mołotow przekazał notę rządowi polskiemu, w której zrywał z nim wszelkie stosunki. Wkrótce po tym zginął gen. Sikorski. Przy fotografii nekrologu gen. Sikorskiego umieszczona jest hipoteza postawiona na podstawie materiałów przekazanych przez rząd brytyjski Polsce, jakoby za śmiercią Sikorskiego stało NKWD²⁴. Podobne jak w podręczniku dla liceum ogólnokształcącego, w zakresie rozszerzonym w zamieszczonym na końcu podręcznika zestawieniu chronologicznym wydarzeń (strony 374-381) brak informacji o zbrodni katyńskiej. Umieszczono, podobnie jak w poprzednio omówionym podręczniku tychże autorów, informację o masowych wywózkach ludności polskiej z terenów zajętych przez ZSRR na wschód oraz o ujawnieniu przez Niemców dołów śmierci w Katyniu.

W podręczniku Piotra Trojańskiego i Grzegorza Szymanowskiego w podrozdziale 25.5 „Groby Katynia i fale Gibraltaru” autorzy piszą o tym, że Niemcy wykorzystali propagandowo odnalezienie mogił katyńskich. W momencie ich odkrycia stosunki polsko-radzieckie były już napięte do granic możliwości. Polacy nie mogli liczyć na aliantów zachodnich, którzy ze względów politycznych przyjmowali tłumaczenie radzieckie. Zwroćenie się Polski o rozwiązanie sprawy katyńskich mogił do Międzynarodowego Czerwonego Krzyża Stalin uznał za akt współpracy z Niemcami i wykorzystał do zerwania stosunków dyplomatycznych z rządem polskim 26 kwietnia 1943 r.²⁵ Autorzy piszą o walce Rosjan z polską kulturą, gospodarką, o zsyłkach oraz represjach wobec oficerów Wojska Polskiego, Policji, Straży Granicznej i Straży Więziennej, pracowników aparatu sprawiedliwości oraz inteligencji. Aresztowanych osadzano w obozach jenieckich i więzieniach. Oskarżano ich o działalność kontrrewolucyjną, za którą uważano działalność na rzecz państwa polskiego. Wytaczano procesy i wydawano wyroki z pogwałceniem wszelkich norm przyjętych w cywilizowanym świecie. Większość rozstrzelano na wiosnę 1940 r., a resztę rok później, tuż po agresji Niemiec na ZSRR²⁶. Autorzy nie podają nazwy Katyń ani innych miejsc straceń. Nie podają też nazw obozów, w których przetrzymywani byli oficerowie polscy – jeńcy wojenni. Piszą jednak, że zbrodnie radzieckie to nie tylko wiosna 1940 r., ale też mordy latem roku 1941, po wkroczeniu Niemiec do ZSRR.

W podręczniku do historii dla maturzysty rozdział *Polska w czasie II wojny światowej*, w podrozdziale *Okupacja radziecka*, autorzy zawierają opis polityki radzieckiej wobec państw okupowanych. O zbrodni katyńskiej w tym podręczniku znajdujemy jeden akapit. Autorzy, przy okazji poruszania tematu zbrodni ka-

²⁴ B. Burda, B. Halczak, R. M. Józefiak, M. Szymczak, *Historia najnowsza. Historia 3. Zakres podstawowy. Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego, liceum profilowanego i technikum, Operon. Wydawnictwo Pedagogiczne, Gdynia*, s. 173. Nr dopuszczenia 427/03.

²⁵ G. Szymanowski, P. Trojański, *Historia. Klasa 3. Ludzie i epoki. Podręcznik do historii obejmujący kształcenie w zakresie podstawowym w liceum ogólnokształcącym, liceum profilowanym i technikum, oraz kształcenie w zakresie rozszerzonym w liceum ogólnokształcącym i liceum profilowanym, Znak. Dla szkoły, Nr dopuszczenie 432/03*, s. 205.

²⁶ Tamże, s. 178.

tyńskiej, zaznaczają, że Kreml nie uznawał konwencji międzynarodowych o jeńcach wojennych. Podają liczbę 230 tys. polskich żołnierzy przekazanych NKWD do końca października 1939 r. Część z nich zwolniono, część zesłano do obozów pracy. Większość oficerów trafiła do trzech specjalnych obozów w Kozielsku, Starobielsku i Ostaszkowie. Oficerów tych na podstawie decyzji Biura Politycznego KC WKP (b) wraz z kilkoma tysiącami osób cywilnych, łącznie 25 tys. od początku kwietnia do połowy maja 1940 r., wymordowano w Katyniu koło Smoleńska, Charkowie i Miednoje koło Kalinina (ob. Twer). W podręczniku, co można uznać jako zaletę, zamieszczono tekst źródłowy: końcowy fragment dziennika mjr. Adama Solskiego znaleziony w grobie katyńskim – źródło znane i wielokrotnie cytowane. Na stronie 156 zamieszczono fotografię notatki służbowej Ławrentija Berii dla Józefa Stalina, w której proponuje on rozstrzelane 25.700 polskich oficerów i urzędników państwowych²⁷. Wspominając o zerwaniu stosunków polsko-radzieckich w nocy z 25 na 26 kwietnia 1943 r. jako jej przyczynę, Anna Radziwiłł i Wojciech Roszkowski podają odkrycie masowych grobów pomordowanych polskich oficerów i zwrócenie się przez rząd polski o rozwiązanie sprawy do Międzynarodowego Czerwonego Krzyża. Autorzy zwracają uwagę, że zachodni alianci chcieli wywrzeć nacisk na gen. Sikorskiego, aby wycofał wniosek z Genewy do Międzynarodowego Czerwonego Krzyża. Prezentują również tekst źródłowy: fragment noty rządu ZSRR z 25 kwietnia 1943 r. o zerwaniu stosunków dyplomatycznych z rządem RP²⁸.

Kończąc omówienie obecności w podręcznikach zbrodni stalinowskich z lat 1939-1941 ze szczególnym uwzględnieniem mordu katyńskiego należy zwrócić uwagę, jakie miejsce wymienione tematy zajmują w nowej podstawie programowej. Same prezentowane powyżej zagadnienia nie są niej prezentowane wprost. W zakresie podstawowym w nowej podstawie programowej²⁹ omawiając system totalitarny w ZSRR nauczyciel przekazuje uczniom następujące wiadomości: proces dojścia do władzy Stalina, zmiany w życiu politycznym, społecznym i gospodarczym ZSRR w czasach stalinowskich, z uwzględnieniem uprzemysłowienia kraju, kolektywizacji rolnictwa oraz jej następstwa (Wielki Głód). Uczniowie dowiadują się o Wielkiej Czystce, a także porównują totalitarne systemy hitlerowskich Niemiec i Związku Radzieckiego³⁰. Omawiając tematy związane z II wojną światową uczeń powinien potrafić wyjaśnić i ocenić konse-

²⁷ A. Radziwiłł, W. Roszkowski, *Historia dla maturzysty. Wiek XX. Podręcznik, Szkoły ponadgimnazjalne. Zakres rozszerzony*, Wydawnictwo Szkolne PWN, Warszawa 2007, Nr dopuszczenia 140/04, s. 155.

²⁸ Tamże, s. 162.

²⁹ Dz. U. z 2009 r. nr 4; poz. 17. Rozporządzenie ministra edukacji narodowej w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół. http://www.infor.pl/dzienniki_ustaw/dzienniki_ustaw_npl/?rok=2009&num=4&poz=17z004&str=0221 Dostęp z dnia 03 czerwca 2013 r.

³⁰ *Podstawa programowa z komentarzami. Tom 4. Edukacja historyczna w szkole podstawowej, gimnazjum i liceum*, s. 44.

kwencje zawarcia paktu Ribbentrop – Mołotow. W treściach nauczania w IV etapie edukacyjnym, czyli w szkole ponadgimnazjalnej, brak jest odniesień wprost do zbrodni katyńskiej. Podczas pracy nad działem „Ziemie polskie pod dwiema okupacjami” uczeń porównuje cele i metody polityki niemieckiej i radzieckiej w okupowanej Polsce oraz analizuje zmiany terytorialne, straty ludnościowe, kulturowe i materialne Polski będące następstwem II wojny światowej. Przy temacie „Sprawa polska w czasie II wojny światowej” uczeń ocenia politykę mocarstw wobec Polski w omawianym okresie³¹. Uczeń tworzy narrację historyczną w ujęciu przekrojowym lub problemowym; dostrzega problem i buduje argumentację, uwzględniając różne aspekty procesu historycznego; dokonuje selekcji i hierarchizacji oraz integruje pozyskane informacje z różnych źródeł wiedzy³². Wyjaśnia kryzys polityczny w Rosji, przyczyny dojścia do władzy bolszewików i ich rządy do końca lat 30. Porównuje totalitaryzm komunistyczny z faszyzmem i nazizmem charakteryzując ich imperialne cele. W rozdziale 6 uczeń wyjaśnia uwarunkowania współpracy niemiecko-radzieckiej w latach 1939-1941 i jej konsekwencje dla państw i narodów Europy Środkowej³³. W rozdziale 8 „Okupacja niemiecka i radziecka na ziemiach polskich” uczeń wskazuje podobieństwa i różnice w polityce obu okupantów wobec narodu polskiego; wyjaśnia działania Stalina zmierzające do utworzenia komunistycznego ośrodka władzy w Polsce³⁴. Na IV etapie edukacyjnym, czyli w szkole ponadgimnazjalnej, historia może występować jako przedmiot uzupełniający. Celem nauczania przedmiotu historia i społeczeństwo jest wówczas poszerzenie wiedzy z zakresu historii z elementami wiedzy o społeczeństwie i wiedzy o kulturze. Na zajęciach można realizować bądź wątek tematyczny, czyli omówić wybrany temat we wszystkich epokach historycznych, bądź wątek epokowy, czyli omówić wszystkie tematy w zakresie wybranej epoki historycznej. Dopuszcza się realizację wątku tematycznego zaproponowanego przez nauczyciela. Zajęcia z przedmiotu Historia i społeczeństwo powinny objąć co najmniej cztery takie wątki (np. cztery wątki tematyczne lub dwa wątki tematyczne i dwa wątki epokowe)³⁵. Zagadnienia zbrodni stalinowskich mogą zostać omówione w wątku tematycznym „Wojna i wojskowość: E. 8. 1”. Uczeń analizuje tu wybrane przepisy prawa międzynarodowego o wojnie. Do tych wątków tematycznych podporządkowane są wątki epokowe XIX w. oraz XX w.³⁶ Treści nauczania: wymagania szczegółowe: Zagadnienia związane ze zbrodniami stalinowskimi lat 1939-1941 można zawrzeć w następujących treściach:

³¹ Tamże, s. 45.

³² Tamże, s. 47.

³³ Tamże, s. 55.

³⁴ Tamże, s. 56.

³⁵ Tamże, s. 60.

³⁶ Tamże, s. 65.

E. 9. 1. charakteryzuje spory o kształt Polski w XX w., uwzględniając roczne daty graniczne: 1918 r., 1944–1945 oraz 1989 r., Przedstawia czołowych uczestników omawianych na zajęciach wydarzeń. E. 9. 2. charakteryzuje postawy społeczne wobec totalitarnej władzy, uwzględniając różnorodne formy oporu, oraz koncepcje współpracy lub przystosowania³⁷.

Podsumowując, kwestia zbrodni stalinowskich, w tym dokonanego wiośnią 1940 r. mordu na polskich oficerach, znalazły swe odbicie zarówno w programach jak i podręcznikach do nauczania historii w polskiej szkole. Stopień rzetelności przekazywanej wiedzy zależał od sytuacji politycznej. O okresie stalinizmu chętnie szermowano „hitlerowską prowokacją”, jaką rzekomo była masakra katyńska. W okresie Gomułki o zbrodniach stalinowskich i Katyniu milczano, by następnie wspominać o tych wydarzeniach manipulując faktami. Pierwsze rzetelne, choć fragmentaryczne, adekwatne do sytuacji politycznej wzmianki w latach 80. zakończyły się niemal skandalem dyplomatycznym i środowiskowym. W latach 90. o Katyniu i zbrodniach stalinowskich można było już pisać bez ograniczeń, więc w każdym z podręczników do nauczania historii najnowszej zamieszczano o tym informacje. Były one podawane w sposób różny, od bardziej szczegółowych do ogólniejszych. Zdarzały się tam błędy rzeczowe, niedopowiedzenia, czy nie sprawdzona interpretacja niewyjaśnionych zdarzeń. W nowej podstawie programowej nie ma podanych wprost zagadnień związanych ze zbrodniami stalinowskimi w Polsce w latach 1939–1941. Są to jednak zagadnienia na tyle ważne dla edukacji historycznej i obywatelskiej Polaków, że w każdym podręczniku powinny znaleźć należne im miejsce.

Summary

The Katyń massacre and the Stalinist crimes of 1939-1941 in Polish history class books

The theme of following article is presentation of Katyń massacre and Stalinist crimes in polish handbooks for teaching of polish history in high schools. The author showed the way of presentation Stalinist crimes in the early fifties (the period of stalinism) and years, when knowledge about Katyń massacre and Stalinist crimes were banned - up to present when informations about Katyń forest massacre are in every polish handbooks for teaching history.

³⁷ Podstawa programowa z komentarzami. Tom 4. Edukacja historyczna w szkole podstawowej, gimnazjum i liceum, Biuro Informacji MEN, s. 65.